

Головні моменти історії української державности. *)

Історія різних народів залежить, передусім, від географічного становища їх теренів: тільки ті народи, що посідають терени, відмежовані природними кордонами (особливо, морем), як Англіїці, Японці, можуть утримувати на протязі тисячоліття повну незалежність так, щоб ніяка частина терену не була під чужоземною владою; всі ж інші народи, яку б міцну державу вони не створили, під тиском ворогів, на де-який час іноді або втрачають частину терену, або втрачають незалежність, а часом навіть і державність; особливо ж тяжка доля тих народів, яких терени, не маючи природної оборони, лежать на „великих шляхах народів, а разом з тим мають великі природні багатства, принадні для сусідів-ворогів: головним змістом політичної історії таких народів є постійна їх боротьба за кордони, за державність, навіть за існування. Така доля народів кавказьких, балканських та инш., така ж доля й українського народу, на терені якого пролягають „биті шляхи“: один зі сходу (відкіля сунули на Україну Гунни Авари, Печеніги, Половці, Татаре іт.д), другий з півночі („з Варягів у Греки, від моря до моря“). Ця боротьба велася невпинно; коли Україні щастило подолати одних ворогів, на їх місці з'являлись інші, нові; а часто Україна мусіла витримувати наступ ворогів одразу з де-кількох фронтів; серед цих ворогів були народи, що вже самим своїм числом сильніші були, ніж Українці; в більшості ці народи посідали бідні малоплідні землі й ішли на Україну, щоб здобути „хліб носущий“ і через те воювали, напружуючи всі свої сили: крім того, ці народи, теж у більшості, відзначалися дикунською енергією й силою. В неустанній боротьбі з ворогами часом слабли сили українського народу, й він утрачував свою державність, але такі менти бездержавного існування бували лише тимчасовими, бо, не зважаючи на всі тяжкі обставини, український нарід, втративши державність, через де-який час знаходив у собі сили щоб відбудувати національну державність.

І через те минувшину українського народу ми не можемо розглядати інакше, як постійний коливертень: український нарід, використовуючи свої творчі сили, свої здібности й величезні матеріяльні багатства свого краю, будує свою державу, об'єднує в ній усі свої галузи, всі свої краї, здобуває повну незалежність і політичну могутність, творить матеріяльний добробут і високу духовну культуру; але постійний натиск ворогів стає на перешкоді дальшому політичному й культурному розвоєві України, позбавляє її могутности, веде її до роз'єднання, до втрати незалежности, а часом навіть до руїни та загибелі державности і наступає тяжкий час для українського народу: природні багатства України використовуються чужинцями; населення України, тяжко працюючи „на нашій, не своїй землі“, визискується завойов-

*) Цей нарис є скороченим викладом вступної частини лекцій по історії суспільно-державного ладу України, читаних на Вищих Курсах Українознавства для емігрантів у Варшаві весною 1923 р. Лекції ті незабаром мають вийти з друку в повному виданні.

никами чи захватчиками; український нарід, який перед тим був, може од ним із найкультурніших і найбільш освічених у всьому світі, змучений тепер постійними злиднями, позбавлений своєї школи й культури, траїть культурний вигляд і стає майже дикунським народом; і все ж таки в душі пригнобленої людности не гине стремління до волі, до визволення; часом, темні маси українського народу виявляють змагання до волі в безцільних, дикунсько-руїницьких формах; не відразу зіпхнуті у стан дикунства люде знаходять правдивий шлях до волі; та, кінець кінцем, освіченіша й енергійніша частина українського народу об'єднує навколо себе народні маси, й ціла нація українська починає свідому боротьбу за національне визволення, за утворення національної держави, об'єднаної й могутньої.—І знову встає Україна, й знову квітне українська культура, поки новий натиск ласих на українські землі сусідів не зупинить знову розвою України й не приведе її на край безодні,—та проходить де-який час і нарід український паки й паки починає боротьбу за визволення і т. д.

Так в історії України постійно чергуються періоди: державної могутности й найвишого розвитку культури,—політичного й культурного занепаду,—бездержавного існування й утрати власної культури,— й відродження національної державности й культури.

„Нова“ Українська Держава, що повстала в 1917 р., в дійсності не є чимсь новим, невідомим історії: за 89 років перед її повстанням ще існував обломок великої й могутньої Української Держави, утвореної українським народом під проводом гетьмана Богдана Хмельницького в середині XVII віку.

У першій половині XVII віку український нарід у величезній більшості своїй уводив у склад держави польсько-литовської й не мав не тільки обмеженої державности, але й автономії, не був господарем на українській землі, матеріальне становище українських народніх мас було злиденне. В наслідок цього українські народні маси почали боротьбу за свою волю: одно за одним, вибухали повстання Косинського (1591-3 рр.), Наливайка та Лободи (1595 р.), Сулими (1635 р.), Павлюка (1637 р.), Острияці й Гуні (1638 р.); в цих стихійних повстаннях української людности, позбавленої в масі своїй і добробуту, й волі, й культури, змагання її прибирали не потрібну, руїницьку форму; але вже й у цих повстаннях знаходила вираз і воля свідомішої частини нації до утворення української державности. Це свідоме державницьке стремління з найбільшою силою проявилось в повстанні 1648 р., піднятому Богданом Хмельницьким. І через те наслідки повстання 1648 р. були зовсім інші, ніж попередніх повстань: до 1648 р. всі повстання були вгамовані й не принесли Україні нічого, у 1648 мало не вся Україна, об'єднана під прапором Великого Гетьмана, визволилася з під влади королівського уряду; на Україні почали визнавати тільки „козацький присуд“, тільки владу Гетьмана й виборної козацької старшини; *de facto* Україна зробилася цілком незалежною державою, й гетьманський уряд України завязав зносини з урядом ріжних пержав; але в 1648 р. український уряд ще не змагався до утворення незалежної державности України, не збирався зривати з королівським урядом і готовий був задовольнитися утворенням Української Держави під зверхністю польсько-литовського короля; і через те, фактично правлячи Україною, як незалежною державою, гетьманський уряд робив спроби досягти угоди з урядом коро-

лівським; але спроби ці не дали наслідків; і тоді гетьманський уряд, щоб здобути собі військову допомогу на той час, поки зорганізується державний апарат України, визнав потрібним вступити під зверхність якогось іншого з сусідніх монархів; спершу він визнав був зверхність над Україною турецькою султана, та не маючи від нього вистарчаючої допомоги, перейшов під зверхність московського царя.

Тим актом, на підставі якого Україна вступила під зверхність московського царя, майже всіма дослідниками вважається Переяславська умова 1654 р.; умову цю вони розглядають, як українсько-російський міжнародній трактат, яким усталювалися взаємини між Україною та московським царським урядом; тільки П. Куліш (і почасти В. Мякотін) не погоджується з таким поглядом і гадає, що Україна, вступаючи під царську зверхність, не ставила ніяких домагань і умов, а цілком віддавалася на царську ласку, й що цар уже з власної ласки подарував Україні різні „права й вольности“. Але твердженню Куліша суперечить цілий ряд фактів: 1) На козацькій раді у Переяславі в 1654 р., де вирішувалося питання, під зверхність якого з сусідніх монархів має вступити Україна, російський посол Бутурлін, в імен царя московського, дав урочисту обіцянку, що царський уряд визнаватиме за Україною всі її „права й вольности“, які вона мала перед вступом під царську зверхність. 2) В „жалувальній грамоті“ царя до України в тому, 1654 році, цар визнає за Україною її давні права, здобуті перед вступом під його зверхність; іншими словами, цар визнає, що Україна має право задержати під його зверхністю свій давній лад, утворений нею самою, а не дарує їй нову конституцію. 3) На протязі майже ста років по Переяславській акті 1654 р., і російським і українським урядами визнається, що взаємини між Україною й царським урядом повинні регулюватися на підставі „статей“, уложених гетьманом Богданом Хмельницьким і царським урядом (чи його представниками), та що Україна має право управлятися по своєму власному праві, на підставі „статей Богдана Хмельницького“.

Які ж стосунки усталював Переяславський акт 1654 р. між Україною й царським урядом, чим ставав цар московський супроти України? З погляду деяких учених (акад. Діяконова, Попова, проф. Сергієвича, проф. Філіпова), по Переяславській умові Україна вступила під безпосередню владу царя, зберегаючи незалежність і рівноправність супроти московської держави; іншими словами, між Україною й Московщиною, на їх думку, в 1654 р. повстала унія (цеб-то об'єднання двох незалежних держав під владою спільного монарха). Проф. Нольде, навпаки, гадає, що Україна, вступаючи під царську владу, втратила свою незалежність і навіть державність, і зробилася автономною провінцією московського царства. Велика ж більшість дослідників визнає, що цар московський у 1654 р. зробився тільки зверхником України (сюзереном—з погляду більшости вчених, чи протектором як гадає Липинський), а не монархом українським, бо головою України залишився її Гетьман. У кожному разі, всі вчені-дослідники Переяславського акту, за майже одиноким винятком проф. Нольде, вважають Україну по 1654 р. окремою державною; а відмінний погляд проф. Нольде пояснюється тим, що він виробив своє власне розуміння „дежави“, під яке не підходить ціла низка тих країн, що визнавалися державами й у житті й у науці, й яке взагалі суперечить розумінню держави, утвореному самим жи-

тгям і прийнятому більшістю правників та істориків. Коли ж прикладати до України по 1654 р. загально-прийнятий критерій державности, їй не можна відмовити в назві держави. Державою, після *opinio dominans*, є не тільки країна незалежна, але всяка країна, яка має окреслену територію, певне число населення (громадянство, індигенат) і самотворчу владу, цеб-то таку владу, якої функції—а певних галузях законодавства, управління й суду—виконуються безконтрольно власними (не призначеними іншою державою) органами, на підставі власного ж (а не дарованого іншою державою) права. Україна в 1654-1656 рр., перебуваючи під зверхністю царя, зберегала і цілком відокремлену від московської територію (в межах якої Москвини навіть не могли набувати земельної власности), й окреме українське громадянство, а на чолі України були вибрані самим українським народом гетьман і старшина, які на протязі двох років, підлягали російському урядові майже виключно у справах військових та зовнішньої політики (та й то почасти), а в усьому іншому керували Україною (на підставі утвореного нею самою права) цілком самостійно, відсовуючи спроби царського уряду втручатися в внутрішнє правління, фінанси, суд і церковне життя України. Головний зміст російсько-українського об'єднання 1654 р. полягав у взаємній військовій допомозі; тіснішого політичного зв'язку між Україною й Московщиною, який ми можемо спостерегти пізніше в кінці XVII в. й особливо в XVII в., в 1654-1656 рр. не було; Україна в ці роки була державою, зовнішнім чином зв'язаною з Росією, й цар над Україною не мав безпосередньої влади, був тільки зверхником, а не монархом України. Але якого ж саме характеру була ця зверхність? Чи це була державна залежність васала від сюзерена чи міжнародня опіка—протекторат? Більшість дослідників досі схилилася до погляду на царську зверхність над Україною, як на сюзеренітет; але, приглядаючись до взаємин між Україною та царським урядом у 1654-1655 рр. бачимо, що вони торкалися переважно справ військових, зовнішньо-політичних і т. п. й мали характер міжнародніх стосунків, зовнішнім виразом чого був спосіб зносин царського уряду з гетьманським—через „посольський приказ“ (міністерство чужоземних справ у Московщині в XVII ст.), цеб-то то той самий спосіб зносин, що й з урядами цілком сторонніх держав. І через те вірнішим, здається, що Україна в 1654 р. вступила тільки під протекторат московського царя (так само, як перед тим, вступала під протекторат турецького султана).

Приймаючи царську протекцію, Україна сподівалася здобути від царя військову допомогу для об'єднання всіх українських земель та утворення міцнішої державности; натомість, Москва відступила Польщі по угоді 1656 р. всі українські землі на захід від Дніпра й почала заходи до безпосереднього підпорядкування собі Лівобережної України. Тоді гетьманський уряд ухвалив „одступити від царської руки“ й, здобувши повну згоду й підтримку з боку старшинського сойму (в жовтні 1656 р.), вступив на шлях незалежнення України, зав'язав найширші дипломатичні зносини і прилучив таким чином Українську Державу до загального західньо-європейського „міжнароднього єднання“, яке утворилося по „30-літній війні“ 1618-648 рр. Остаточним актом незалежнення України було признание сина гетьмана Богдана Хмельницького—Юрія його спадкоємцем на гетьманському престолі з боку майже всіх середньо й східньо-європейських держав, а в тім числі й

Московщини, яка спершу домагалася була присяги від Юрія цареві, яко зверхникові, але, кінець кінцем, мусіла визнати Юрія без признання їм царської зверхности.

Та, по смерті Богдана Хмельницького, на Україні виникла внутрішня боротьба, міжнародня ситуація України теж значно погіршала, й Україна втратила незалежність. По Гадяцькій умові з польсько-литовською державою (1658 р.), Україна об'єднувалася з королівством польським і великим князівством литовським, як рівноправне з ними „велике князівство Руське“, приблизно на тих самих умовах, на яких об'єднані були Польща й Литва, а саме Україна зберегла свій уряд, окремі фінанси й власне військо, але повинна була мати спільний з Польщею й Литвою законодавчий орган—спільний сейм; іншими словами, Україна по Гадяцькій умові мала втратити можливість окремого праводавства, отже Україна відмовлялася від існування у вигляді окремої держави; проте, українська державність через це не гинула бо натомість мала утворитися спільна потрійна Держава Польсько-Українсько-Литовська. Але ширші маси українського населення не пристали на таке об'єднання, з другого боку, на перешкоді до переведення в життя Гадяцької умови стала Москва, окупувавши частину України своїми військами. Ці обставини примусили гетьманський уряд відновити Переяславську умову; але через короткий час Україна, невдоволена новими заходами Москви до поширення над нею царської влади, ще раз робить спробу з'єднання з Польщею (в 1660 р.) на умовах, подібних до Гадяцького трактату; але й цей раз з'єднання з Польщею не відбувається через опозицію значної частини населення та московську інтервенцію; кінець кінцем, інтервенція сусідніх держав, особливо Москви, та внутрішня суспільна боротьба, роздмухувана сусідами, привели Гетьманську Україну до розкладу на дві держави—Правобережну й Лівобережну (1663 р.). Лівобережна Україна примушена була вступити під протекцію Москви; навпаки, Правобережна Україна, гетьманом якої обраний був Дорошенко, здобула собі незалежність (1665 р.) і навіть політичну міць, а через де-який час її гетьман об'єднав під своєю владою майже всі українські землі (1668 р.) і, таким чином, знову здобув для України становище великої, об'єднаної, незалежної держави, яке Україна вже посідала була за Богдана Хмельницького; але змучений довгими попередніми війнами, український нарід, під одночасним напором ворогів, які напружили цей раз усі свої сили, не зміг утримати об'єднаної, незалежної держави: Лівобережна Україна знову мусіла визнати царську зверхність, яка тепер почала ширитися (царський уряд здобув собі право затвердження української старшини, затвердження за нею земельних маєтностей на Україні й, разом з патріархом московським, право опікуватися українською церквою, й т. ин.); але, поки що, це все ж таки була зверхність зовнішнього характеру—не державний зв'язок, а тільки протекторат; Правобережна Україна, зруйнована безперервними війнами, обернулася в майже справжню пустелю; на цій пустелі під опікою Туреччини робилися були спроби утворити протеговану султаном українську державу під назвою „князівства Сарматського“; з „князівства“ не вийшло нічого, але через де-який час на Правобережжі повстало за допомогою й під протекцією Польщі кілька малих українських козацьких держав (Богуславщина, Корсунщина, Побужжя, Фастівщина), подібних своїм устроєм до гетьманської України; наприкінці XVII віку во-

ни об'єдналися під владою Палія („полковника“ тоб-то голови Фастівської держави) й здобули собі незалежність, а на початку XVIII віку прилучилися до України Лівобережної, на чолі якої був тоді гетьман Мазепа; протектор Мазепа, Петро I противився цьому прилученню, та Мазепа не звернув на це уваги; ці факти свідчать, що Україна відпочила від війн і набралася сили, а разом з тим досягла досить високого культурного рівня. Така в загальних рисах історія державности Гетьманської України в другій половині XVII сторіччя.

Але поруч з Гетьманською Україною (або Гетьманщиною, теренами якої були сучасні Полтавщина, Чернігівщина, Київщина, Поділля, Волинь), існували в другій половині XVII віку ще невеличкі українські держави на Слобожанщині (цеб-то в сучасній Харківщині та сумежних з нею частинах Курщина й Вороніжчина)—Сумщина, Охтирщина, Харківщина, Ізюмщина (Балаклеїщина) й Острогощина; країни ці засновані були в середині XVII віку збігцями з Правобережної України, які тікали від війни та руїни; всі вони, за винятком Острогожчини, повстали на вільних не заселених теренах, які в більшій своїй частині вважалися *de jure* непідвладними ніякій державі, нічиїми (*res nullius*), фактично на цілій своїй простороні були до середині XVII віку нікому непідвладні й „слободні“; заселялися та організувалися ці країни цілком самостійно, й тільки потім вступили вони у фактичні зносини з місцевими органами московського уряду, які були в сусідніх провінціях московської держави, а через де-який час і формально вступили під зверхність царського уряду, який почав після того зноситися з ними через спеціальний „приказ“. Инакше організувалася Острогощина: територія її в середині XVII віку вже була під фактичною владою московської держави; заселення цієї території відбулося за згодою московських урядових інституцій, і Острогощина опинилася через це вже в залежності від тих інституцій; таким чином, Острогощина повстала не як держава з самотворчою владою й власною територією, а як автономний край Московщини; але після того, як число українських збігців в Острогощині збільшилося, край цей зукраїнізувався, здобув права однакові з іншими слобідськими країнами й зайняв супроти Московщини становище таке, як і інші слобідські країни. Устрій Слобідської України зложився майже такий самий, як і на Україні Гетьманській; слобідські країни, або „полки“, зі своїми „полковниками“ (які відповідали по своєму становищі у Слобожанщині гетьманові в Україні Гетьманській) та старшиною на чолі, з козацьким правом і т. ин., уявляли з себе до де-якого ступня копію Гетьманщини в мініятурі, стосунки між Слобожанщиною та царським урядом теж були подібні до взаємин цього уряду й Гетьманщини; у жалувальних грамотах до слобідських країн цар так само, як і в жалувальній грамоті до Гетьманської України, визнавав право користуватися давнішими, утвореними українським народом перед вступом під царську зверхність, „правами й вольностями“, проте, фактично, з огляду на географічне положення та менше число населення в слобідських країнах, ніж у Гетьманщині, зверхність царська над Слобожанщиною мусіла бути ширшою, але в певній сфері суспільних відносин діяльність слобідсько-українських урядів була все ж таки самостійна, на підставі власного права у відношенні певної групи населення й на певній, окресленій території, що дає нам підставу вважати слобідсько-українські країни (принаймні, Сумщину, Охтирщину, Харківщину та Балаклеїщину) державами.

Джерелом, з якого повстали в середині XVII в. українські держави—гетьманська й слобідські, була державоподібна організація „Війська Запорозького Низового“, яка існувала й перед 1648 р. і яка за Богдана Хмельницького була в найближчому звязку з Гетьманською Україною; але вже й у цей час між „Військом Низовим“ і Гетьманщиною виявилася різниця в суспільно-політичному устрої: „Військо“ трималося суто-демократичного ладу й виключно козацького звичаєвого права, Гетьманщина ж почала це право сполучати зі шляхетським ласом і писаним правом, які були на землях Гетьманщини перед 1648 р; зрештою, „Військо Запорозьке“ зі своїми окремими органами—кошовим отаманом, старшиною й загально-козацькою радою, номінально визнаючи владу гетьмана, почало після смерті Богдана Хмельницького цілком самостійно керувати своїми внутрішніми справами й вести свою окрему зовнішню політику, часто незгідну, а іноді як раз протилежну політиці Гетьманщини; таким чином, „Військо Запорозьке“ своєю політичною діяльністю наближалося до становища незалежної держави, але державою воно все ж таки не зробилося, а лишилося тільки подібною до незалежної держави організацією, бо не мало окремого від Гетьманщини та Слобожанщини індигенату, бо його козаки разом з тим дуже часто бували громадянами Гетьманської України або якоїсь із слобідських країн. Але наприкінці XVII віку почало збільшуватися число людності, підвладної тільки запорозькому урядові, що наближувало Низову Україну до перетворення в справжню державу. Та разом з тим, користаючись руїною Правобережної України, поширенням царської зверхності на Україні Лівобережній та вигідним для Московщини міжнароднім становищем, Москва пробує усталити над Низовою Україною свою фактичну зверхність.

Взагалі, наприкінці XVII та на початку XVIII в. царський уряд намагається опіковані ним українські держави поставити в залежність від себе, а може й позбавити їх державності; але Україна під цей час відпочила вже від війни та руїни й здавалася здатною не тільки дати опір заходам царського уряду, але й цілком визволитися з його опіки; з цією метою гетьман Мазепа й кошовий отаман Війська Запорозького Гордієнко увійшли в спілку зі Швецією, яка з той час воювала з Росією; але погром шведського війська під Полтавою в 1709 р. привів Україну, замість визволення, до страшного підупаду: Військо Запорозьке мусіло перенести свій осередок—столицю Січ на південь, опустити північну частину своєї території й визнати над собою не тільки номінально, а й фактично зверхність кримського хана та його зверхника—турецького султана; Гетьманщина по 1709 р. втратила право міжнародніх зносин і опинилася у васальній залежності від царського уряду; при гетьмані призначений був царем представник (резидент), з різнорідними функціями—дипломатичними, дорадницькими, контрольними й т. д., якого звичайно завжди призначає сюзерен для співучасті в найвищому управлінні залежною країною; а в 1721 р. російський уряд спробував навіть знищити державність Гетьманської України й, скориставшись смертю гетьмана (Скоропадського), поставив на чолі її замість гетьмана, „малоросійську колегію“, яка складалася з членів призначених царем; так само нанесений був удар і державності слобідських країн, нпр., на чолі найзначнішої з них—Харківщини поставлений був призначений царем „полковник“. Але ці заходи російського уряду викликали обурення на Укра-

Іні, яке не переходило в повстання, очевидно тільки через те, що вся Україна окупована була російським військом; зрештою, російський уряд примушений був погодитися на відновлення гетьманства (в 1727 р.) й взагалі на відбудування української державности. У 1734 р. Військо Запорозьке перейшло з під султанської й ханської зверхности під зверхність російського правительства; в тому ж році російське правительство (Ганни й Бірона) знову знищило гетьманство, замінивши його „М. колегією“; а на Слобожанщині цим правительством зроблено було навіть спробу знищити козацький стан і перетворити Слобожанщину в звичайну (не автономну) провінцію Росії; та ця спроба зустріла такий опір слобідсько-українського населення, що російське правительство мусіло відмовитися від неї; а через деякий час (1749 р.) воно погодилося й на відновлення гетьманства та скасування малорос. колегії на Україні Гетьманській; разом з тим, Військо Запорозьке підпорядковано було гетьманському урядові. Але видатні військові перемоги Росії в другій пол. XVIII в. та її блискуче міжнародне становище по цих перемогах дали їй змогу зруйнувати державність, автономію й навіть самопорядкування тих держав і країв, що були під опікою, сюзеренітетом чи владою російського уряду, а саме—Гетьманської України (в 1764 р.), Слобідських країн (1763), Війська Запорозького (1775), Польщі Криму, Донщини, Уральщини, Східньої Білоруси (Смоленщини) й т. д. На Україні заведено було кріпацтво, тяжке оподаткування, зруйновано матеріальний добробут селянства, козацтва й міщанства, майже знищено українську школу й культурні осередки—монастирі та й, взагалі, українську культуру... Та невеличка частка українського народу уникла неволі: частина запорожців перейшла спершу на чорноморське побережжя між Богом і Дунаєм, а потім за Дунай і заснувала там невеличку українську державу під зверхністю султана, яка була довгий час притулком для збігців з Великої України; Задунайська Україна мала була числом населення, та велике було значіння її як наступниці Війська Запорозького, яка перехувала традицію української державности; але в 1828 р., через нерозважну та егоїстичну політику її уряду, Задунайська Україна загинула, а разом з нею загинула українська козацька державність.

Як ми зазначали, джерелом козацької державности було Військо Запорозьке Низове. Початок Війська, як організації більш-менш сформованої, об'єднаної й міцної, відносять до середини або початку XVI віку, а де-хто до кінця XV в. Окремі ж козацькі громади, з яких зложилося, кінець кінцем, „Військо Запорозьке“ існували й раніше; можливо, що вони мають навіть звязок з подібними до них давнішими бродницькими або берладницькими громадами, які існували навіть у XII в. Само ж „Військо“ вважало себе наступником і спадкоємцем великих князівств давньо-українських (роських) і литовсько-українського:

„Племя то (козацьке) єсть з насіння оного Яфета,
которий з Симом покрил отчий секрет;

за Олега, росского монарха, пливали в чолнах
по мору і на Царград штурмовали;

іх то продки з росским ся монархою крестили
Владимиром і в вірі той статечне жили“ .

[Вірші на „жалосний погреб“ запорожського гетьмана
Сагайдачного, 1622 р.]

Перебуваючи на низових степах, на які в XV—XVI вв. фактично не

могла поширити своєї влади ніяка держава, запорожці мали свій уряд (з **гетьманом на чолі**), своє звичаєве право, свій суд, підтримували зносини з чужоземними урядами, вступали з ними в угоди, вели війни й т. ін., так наче **Військо Запорозьке** було незалежною державою; але в більшості **своїй** запорожці перебували на Низу тільки в літній порі, на зиму ж **переходили** на українські землі, підвладні польській або литовсько-українсько-білоруській державі, де підлягали місцевій юрисдикції, як звичайні громадяне цієї держави; так, чином, Військо Запорозьке в XV, XVI та першій пол. XVII в. так само, як і в другій пол. XVII в., не мало окремого індигенату, отже не було державою, тільки організацією, по дібною до держави; **зникнення** Литовсько-Українсько-Білоруської Держави в 1569 р. викликало перехід на низ значного числа української людності й збільшення постійних мешканців Низу, що в свою чергу звернуло на Низ увагу польсько-литовського уряду, який почав робити спроби поставити запорожців у залежність від себе й обмежити їх кількість; та зі спроб тих нічого не вийшло: запорожці номінально визнавали зверхність короля, фактично ж і внутрішню й зовнішню політику свою по давньому вели самостійно, а навіть з 1591 р. почали змагатися поширити козацький устрій і владу на всю Україну й по жорсткій боротьбі, що з перервами тяглася 63 роки, досягли цієї мети під керівництвом Богдана Хмельницького.

Зріст і зміцнення Війська Запорозького в другій пол. XVI в. були безпосередньо зв'язані зі зникненням Литовсько-Українсько-Білоруської Держави, яка, сформувалася в кінці XIV в. й існувала до 1569 р. й місце якої в деякій мірі заступило потім „Військо“. Держава ця заснована була Витовтом, який тісніше злучив здобуті його попередниками—великими князями литовськими—землі литовські, білоруські й деякі північно-українські та поширив свою владу на всі інші українські землі, крім західніх; з усіх підвладних земель Витовт намагався узгорити унітарну (однотиту) державу, але зустрівши опір з боку окремих (особливо українських) земель, мусів залишити їм обмежену державність. По смерті ж Витовта об'єднані їм землі утворили федеративну Литовсько-Українсько-Білоруську Державу, яка мала назву „Вел. Князівства Литовського“, але й по духу своїйому, й по більшості населення, й по державній мові була більш українсько-білоруською, ніж литовською. „Вел. кн—во Литовське“ ще 1386 р. вступило в зв'язок з королівством польським, та цей зв'язок до 1559 р. був дуже слабкий і мав форму то протекторату польського короля над великим князівством, то особистої унії королівства й великого князівства. У другій пол. XV в. князівство перетворилося з федерації в державу унітарну, та потрібний литовсько-українсько-білоруський характер великого князівства від того не зник і з особливою яскравістю проявився у законодавстві „великого князівства“ в XVI ст., коли було видано „Литовський статут“, який містив у собі переважно українське право. А проте унітаризація „вел. кн—ва“ викликала страшенне незадоволення деякої частини українського населення й навіть сепарацію від нього сіверських князівств, які відірвавшись од „вел. кн—ва Литовського“ визнали над собою зверхність московського великого князя; та через короткий час Москва позбавила сіверських князів державницьких прав і прилучила Сіверщину до Московщини, як звичайну провінцію. Об'єднана Литовсько-Українсько-Білоруська держава в XVI в. почала підпадати все більшому впливові Польщі, й нарешті, в 1569 р. злу-

чилася з нею в унітарну державу, в якій очевидну перевагу мав елемент польський.

Українські князівства, які (в XIV в.) увіходили в склад „Вел. Кн—ва Литовського“ (а також і Галичина, прилучена в тому ж віці до Польщі), раніше жили незалежним державним життям. У IX—XIII вв. на українській території існувала група окремих незалежних держав—„земель“: Київщина, Сіверщина, Переяславщина, Болохівщина, Волинь, Галичина і т. и. В історичних писаннях XVIII в. висловлювалася думка, що всі ці землі разом з іншими давньо-східньославянськими землями (Новгородською, Суздальською, Рязанською, Полоцькою і т. д.) складали одноліту (унітарну) державу, в якій окремі князівства (уділи) були тільки провінціями, а князі, що на їх чолі стояли,—намісниками великого князя; утворення ж „уділів“ приписувалося Ярославіві Мудрому, який виділив перед смертю (1054) окремі „уділи“ для своїх дітей. Така характеристика державного ладу Східньої Славянщини в IX—XIII вв. задержалася до нашого часу в багатьох підручниках по історії, й через те в уяві сучасного середнього інтелігента давня Східня Славянщина („древняя Русь“) єсть єдиною державою. Але цей погляд цілком спростований наукою XIX—XX вв.: 1) тепер уже остаточно доведено, що окремі князівства (уділи) не були утворені Ярославом, а існували з геть давніших часів (у всякому разі вони вже були за Олега, на початку X в.); 2) в IX, X і 1-ій пол. XI в., коли київським князям удавалося поширювати свою зверхність або вплив на більш сть східньославянських земель, повної справжньої державної єдності Сх. Славянщини не було, бо—а) де-які східньославянські землі лишалися по-за межами влади та впливу цих князів, б) по тих землях, що були під зверхністю або впливом київського князя, часто були свої окремі князі з широкою владою (яких літопис зве навіть „великими князями“) і в) навіть ті землі, що не мали окремих князів, не тратили своєї відрубності й завжди зараз же по смерті князя, який їх був підкорив, ставали цілком окремими від Київщини; 3) з середини ж XI в. не було вже й зовнішньої державної єдності в Сх. Славянщині, а ті князі, яких традиційні підручники звать „великими князями“ були правителями тільки самої своєї землі й зрідка зверхниками тільки ближчих, сусідніх земель, і навіть титулу „великий князь“ у ті часи не було, а як що й уживався вираз „вел. князь“, то епітет „великий“ не мав титулярного значіння, а лише таке, яке ми надаємо, нпр., у виразах „великий войовник“, „великий письменник“ і т. ин.; справді, „великими князями“ в літописові іноді названі князі, які були під зверхністю іншого князя (нпр. „велицїї князі под Ольгом сущї“).

У IX, X та 1-ій пол. XI в. окремі сх.-славянські землі часто бували звязані або особистою унією з Київщиною або протекторатом київського князя; в стосунку до найближчих (українських) земель цей звязок часом ставав, здається, тіснішим, ніж особиста унія або протекторат; навпаки, звязок Київщини з найбільш віддаленими від неї сх.-славянськими землями обмежувався збираннями з них данини київським князем. В середині XI в. зникає зовнішній звязок між більшістю сх.-славянських земель, після чого, на думку одних учених (Костомарова, Соловйова та инш.) між сх. славянськими землями лишається внутрішній—федеративний чи конфедеративний звязок; на думку інших учених (передусім, найвидатнішого російського історика права Сеогівіча) всякий звязок між ними вривається. Риси федератив-

ного або конфедеративного ладу в східних славян в XI—XIII вв. вбачають: 1) у їх релігійно-культурній єдності, 2) в єдності етнічній, 3) у єдиній династії, яка ніби-то спільно володіла всіма сх.-славянськими землями, та 4) в з'їздах і договорах князів. Але релігійно-культурна єдність, як і єдність етнічна не можуть бути ознаками федерації чи конфедерації, бо не належать до правової сфери й часто існують при повній державній відрубності країв етнічно, релігійно й культурно однакових; крім того, ледве чи можна казати про релігійно-культурну єдність усіх славян в XI—XIII вв.; такі факти, як руйнування Києва та київських святинь суздальцями в 1159 р. яскраво свідчать як раз протилежно; так само не доведено й етнічної єдності східних славян у давні часи, бо як раз новіші антропологічні дослідження кажуть про більшу антропологічну близькість Українців до Чехів і південних славян, ніж до Росіян і Білорусів, що дає підставу думати, що етнічна єдність Українців, Росіян і Білорусів існувала тільки тоді, коли ще всі славяне були єдиним народом. Єдина династія теж не є ознакою федеративного чи конфедеративного зв'язку між державами з монархами з однієї династії; та в сх. славянських землях і не було єдиної династії: в XII—XIII вв. Рюриковичі вже розбилися на декільки окремих і ворожих династій (Мономаховичів, Ольговичів і т. д.), в Болохівській землі та іноді в Галичині князувала й не-Рюриковичі; отже, й про спільне володіння Рюриковичами в с. Сх. Славянщиною казати не можна; що найбільш, можна говорити лише про спільне володіння окремими сх.-славянськими землями династії галузів роду Рюриковичів; нпр., на думку деяких учених, Сіверщина була в спільному володінні Ольговичів, Суздальщина—молодших Мономаховичів; але в інших землях спільного володіння князів не було; а на думку проф. Сергієвіча та инш., взагалі ніде в Сх. Славянщині не було спільного володіння династії державою. Нарешті, за гально-князівські з'їзди й договори бували в Сх. Славянщині дуже рідко; постійним явищем вони були тільки за часів Володимира Мономаха, на межі XI й XII вв.; усі ж інші князівські з'їзди й договори, здається, майже завжди, бували локальні. Таким чином, за винятком короткого часу на межі XI—XII вв., ніяких рис конфедеративного чи федеративного об'єднання в с. сх.-славянських земель в XI—XIII вв. не було.

Навпаки, окремі, сусідні поміж себе, Сх.-славянські землі в XI—XIII вв. дуже часто увіходили в ближчі стосунки й творили або унію (під владою єдиного спільного князя) або тісну спілку (федерацію чи, принаймні, конфедерацію), так, нпр., в останній чверті XI в. майже всі українські землі (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина і т. д.) були об'єднані під владою Всеволода; в 2-й пол. XII в. утворили могутню спілку північні й східні щаб-то російські землі Сх. Славянщини, на чолі з землею Владимиро-Суздальською; на прикінці XII в. князь Роман, якого літописці звать самодержцем „всієї Русі“ (ця назва під той час була приблизно рівнозначною теперішній назві „Україна“), об'єднав під своєю владою Волинь, Галичину, Полісся й поширив свій вплив на Київщину; по смерті Романа його держава було розпалася, та його син король Данило її відбудував, але в цей час як раз настало татарське лихоліття, яке припинило зріст могутності Українського Королівства, створеного Данилом, і відірвало від його держави східні окраїни, з яких утворилася під протекцією Татарів ціла низка дрібних республік. У 2-й пол. XIII в. та 1-й пол. XIV в. на українським те-

рені існували: 1) Галицько-Волинська Держава („Руське Королівство“), 2) протеговані Татарами дрібні республіки (на Поділлі та Київщині), 3) група (конфедерація) залежних від Татарів сіверських князівств, до якої увійшов і сам Київ і 4) північно-українські князівства, які в цю добу вступили у федерацію з Литвою й Білоруссю. У 2-й пол. XIV в. до цієї федерації приєдналися й інші українські землі, крім прилучених (у тому ж віці) до Польщі—Галичини та Холмщини; російські ж держави під цей час творили цілком окрему від України й Білоруси конфедерацію Сіверську.

Т ч., ті сх.-славянські князівства, що існували в IX—XIV в.в. на терені, нині заселені Українцями, а саме князівства Сіверщини, Київщини, Волиня, Галичини і т. д. жили окремим державним життям. Але тут треба зазначити, що в російській науці висловлювалася гіпотеза (Погодіна-Соболєвського), після якої Київщина й Сіверщина в давню добу були заселені Росіянами, які ніби то тільки пізніше (в XII—XIV в.в.) переселилися на північ, де утворили московську державу, а по тому спустілі терени київські та сіверські були заселені Українцями, переселенцями з Галичини й Волиня. Але тепер „гіпотеза великорускості давніх киян уже похована“, як висловлюється один із найвидатніших критиків цієї гіпотези акад. Кримський, бо від неї, врешті, відмовилися навіть найбільші її прихильники; тепер уже майже ніхто не сперечається з тим, що мова давніх киян була українською (а саме—основною теперішнього північно-українського діалекту); мову давніх сіверян більшість учених тепер теж вважає давньо-українською мовою; з другого боку історично-правнича наука звертає увагу на надзвичайну подібність „Руської Правди“, утвореної, на думку більшості вчених у Київщині, та „Литовського Статуту“, до якого увійшли переважно правні норми Київщини та інших українських земель; нарешті, й у свідомості самого населення України в пізніші часи збереглася певність у походженні його від давніх киян (згадаймо хоч-би, нпр., запорожців, які вважали себе спадкоємцями й наступниками давніх Київських князів та їх дружин). Незалежно від цього, російською історичною наукою в останній час відкинута гіпотезу про утворення суздальської (пізніше—московської) держави переселенцями з Київщини та Сіверщини в XII—XIV в.в.; натомість, вважається тепер доведеним, що Суздальська держава ще в першому тисячолітті по Р. Х. була утворена новгородцями, й що еміграція з України в Суздальську землю була незрівняно слабшою, ніж еміграція з Новгородщини. Всі сучасні історичні, лінгвістичні правничі та антропологічні дослідження стверджують, що мешканці Київщини та Сіверщини в передтатарські часи—предки сучасної північної галузі українського народу, й що Київська та Сіверська держави IX—XIV в.в. були українськими.

Початок державного життя сх. славян деякими вченими зв'язується з прямию в Сх. Славянщині варяжської династії „Рюриковичів“, яка ніби то позасновувала сх.-славянські держави й взагалі принесла культуру в „напівдикі“ до того часу краї. Але новіша археологія довела, що про „дикунство“ сх. славян перед IX в. не може бути й мови і сх. славяне особливо, ті, що жили на півдні й були, очевидно, предками Українців, уже в VII в. вели жваву й широку торгівлю з дуже віддаленими краями, мали в себе значні міста й т. ин.; грецько-українські трактати початку X в. свідчать, що в той час державний апарат на Україні був добре налагоджений; з цього вже видно, що державність на Україні мусіла існувати довгий час перед X в.;

та ми маємо й безпосередні свідчення літопису про те, що на Україні перед Рюриковичами були свої місцеві князі, а з джерел чужоземних довідуємося, що у славян, які мешкали на Україні й відокремилися від інших славянських племен у IV в. під імям Антів, і яких, очевидно, треба вважати предками Українців, були князі вже в IV ж віці. Але антська держава була завойована Готами, проте, не надовго, бо Готів, за допомогою повставших Антів, погромили Гунни, які утворили велику гунно-славянську державу. в будуванні якої, треба думати, видатну роль відіграли Анти; та й ця держава скоро розвалилася, й Анти, очевидно, жили після цього окремим державним життям; у VI в. через Україну перейшли Авари, наробивши багато лиха Антам. у VII—IX в.в. Україна досягла високого культурного розвитку, вступила в широкі торговельні зносини й на ній почало ширитися християнство, цьому розвою не зашкодила й тимчасова зовнішня залежність частини України у VII—IX в.в. від хозарської держави, з під якої наші предки визволилися й яку вони зруйнували в IX в., після чого на Україні наступив блискучий період славетних Київських князів Олега, Святослава й нарешті Володимира Великого, який остаточно утвердив християнську віру на Україні, об'єднав під своєю владою всі українські землі й підніс Україну на ту височінь, яка відповідає творчим силам і здібностям українського народу й багатствам української землі. Герб Володимира Великого—Тризуб є гербом і нової Української Держави, що повстала в 1917 р., символізуючи непереривну традицію української державности, яка існує з найдавніших часів і не вмирає, не зважаючи на все лихо, що зазнала через своє географічне положення Україна в своїм історичнім житті.

Вячеслав Зайкин.

